
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №3
s. 97-118
doi: 10.36121/vbrekhunenko.18.2021.3.097

Віктор Брехуненко

(Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної Академії наук України, Київ)

ORCID 0000-0001-7646-7211

Хотин 1621 і посередництво Війська Запорозького у військовій співпраці між Варшавою та донськими козаками

Chocim 1621 i pośrednictwo wojsk zaporoskich we współpracy wojskowej między Warszawą a Kozakami dońskimi

Streszczenie: W artykule omówiono współpracę wojskową Rzeczypospolitej Obojga Narodów z armią dońską oraz mediację ukraińskich Kozaków w tym aspekcie. Wykazano, że idea takiej współpracy zrodziła się w latach 90. XVI w., a kulminację osiągnęła w czasie bitwy chocimskiej z 1621 r. W czasie kłopotów moskiewskich na początku XVII w. wojsko dońskie rozważało wsparcie militarne Zygmunta III i królewicza Władysława rozpatrując to w kontekście realizacji koncepcji wprowadzenia na tron moskiewski „prokozackiego” cara, którym mógłby zostać syn władcy Rzeczypospolitej. Mediatorami w tych relacjach, zarówno w czasie smuty, jak i w czasie kampanii chocimskiej 1621 r., byli Kozacy zaporoscy. W Warszawie brakowało jednak systemowego podejścia do użycia armii dońskiej zarówno na obszarze turecko-tatarskim, jak i moskiewskim.

Słowa kluczowe: wojsko zaporoskie, Kozacy dońscy, Rzeczpospolita Obojga Narodów, współpraca wojskowa, wojna chocimska.

Chocim 1621 and Zaporozhian Host's Mediation of the Military Cooperation between Warsaw and Don Cossacks

Annotation: This article discusses the military cooperation between Polish-Lithuanian Commonwealth and Don Host, and the mediation of the Ukrainian Cossacks in this field. It was researched that the idea of above-mentioned cooperation appeared in 1590s and culminated during the Chocim War. In the course of the Muscovite Civil War the Don Cossacks considered providing support for raids organized by Sigismund III and prince Wladyslaw under the problem of enthronement of the „Cossackfill” tsar in Moscow, including the candidacy of Wladyslaw. Zaporozhian Cossacks were always active mediators. However Warsaw did not create the conceptual approach related to using the Don Host in its politics

regarding the Muscovy, Crimean and Ottoman Empire.

Keywords: Zaporozhian Host, Don Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, military cooperation, Chocim War.

Хотин 1621 и посредничество Войска Запорожского в военном сотрудничестве между Варшавой и донскими казаками

Аннотация: В статье исследуется военное сотрудничество между Речью Посполитой и Войском Донским, а также медиация украинских казаков в этом аспекте. Показано, что идея такого сотрудничества возникает еще в 1590-х годах и достигает своей кульминации во время Хотинской войны 1621 г. В годы Московской Смуты начала XVII в. Войско Донское рассматривало свою поддержку походов Зигмунта III и королевича Владислава под углом своей концепции возведения на московский престол „проказацкого” царя, рассматривая при этом и кандидатуру Владислава. Запорожцы были активными посредниками и во время Смуты, и накануне Хотинской войны 1621 г. Однако Варшава не продемонстрировала системного подхода к использованию Войска Донского как на турецко-татарском, так и на московском направлениях.

Ключевые слова: Войско Запорожское, донские казаки, Речь Посполитая, военное сотрудничество, Хотинская война.

„Tegoż dnia przysli do Królewicza Jmci poslowie od Kozaków Dońskich we trzydziestu koni, oznajmując: że na sławę Królewicza Jmci wojsko Kozaków Dońskich, których jest dwadzieścia tysięcy, do obozu idą, i czekać będą każdego rozkazania Królewicza Jmci, wiernie przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego służąc. Przyjął ich wdzięcznie Królewicz Jmc i szcudrobliwie udarował, także Nizowi Kozacy upomikowali je”

– так патетично Ян Остророг, автор одного зі щоденників по Хотинську війну 1621 р., описав появу 1 жовтня в річпосполитському таборі під Хотиним посланців від Війська Донського¹. Аналогічну звістку стосовно появи послів із заявою про готовність донських козаків служити Владиславу помістили у своїх щоденниках Прокоп Збігневський, Станіслав Любомірський, Мафей Титлевський, а також хроніст Яким Єрлич².

Тональність подання інформації, безперечно, відбиває панівні тогочасні уявлення про характер і можливу амплітуду військової співпраці між Варшавою та донськими козаками. Щоб так кваліфікувати появу донських послів та висловлювати впевненість, що донці опиняться в таборі королевича під Хотиним, як це в один голос робили автори діаріюшів, слід було мати певність у ставленні Війська Донського до Речі Посполитої. У шляхетському середовищі мусило виразно домінувати переконання про те, що донцям місце на боці річпосполитського війська, і що вони цілком можуть надати посильну збройну допомогу. І для такого переконання були всі підстави з огляду на попередній досвід польсько-донських

¹ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego*, wyd. Ż. Pauli, Kraków 1853, s. 31–32.

² Там само, s. 61, 101; H. Malewska, *Listy staropolskie z epoki Wazów*, Warszawa 1959, s. 216; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, wyd. K.W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 29–30; С. Величко, *Літопис*, упор. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева, Київ 2020, с. 50.

стосунків та посередництво Війська Запорозького в цій ділянці. Епізод з-під Хотина 1621 р, не був поодиноким випадком військового співробітництва донців та річпосполитських чинників. Радше він набував вигляду верхівки айсбергу, під сподом якої виднілися попередні практики співпраці, а також зразки медіації українських козаків.

Незважаючи на віддаленість Донської землі, Варшава була приречена реагувати на існування там окремого християнського козацтва, остаточне становлення якого хронологічно співпало з оформленням самої Речі Посполитої³. Близьчі підстави для того, щоб помітити донців принаймні як військову потугу випливали з тісної пов'язаності українських козаків з Доном і донцями, а також із самої логіки протистояння Варшави з Османською імперією та Московією в першій половині XVII ст. Хоча повною мірою оцінити увесь об'єм перспектив, які відкривали стосунки з Військом Донським, річпосполитські еліти не змогли, звівши контакти лише якраз до військової співпраці.

Дорогу до використання донського чинника вистелили Варшаві українські козаки, які вже на зорі своєї історії почали проникати на схід від Дніпра аж до Дону і - що найголовніше! - взяли активну участь у генезі донського козацтва. Московські документальні джерела чітко фіксують появу у Донській землі українських козаків вже у 1540-х рр. якраз у вирішальну пору, коли з ватаг, що приходили козакувати сюди з сусідніх країв (Московія, Україна, Азов, Крим, ногайські орди) розпочинає формуватися зав'язь суто місцевого козацтва, донського⁴. А в історичній пам'яті запорожців взагалі закарбувалися уявлення про те, що їхні пращури нібито осідали на Дону вже у 1520-ті рр. і пов'язували це з часами хмільницького старости Предслава Лянцкоронського. У добре відомому апокрифічному універсалі Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. (насправді сконструйованому на Запорозькій Січі в середині XVIII ст. для обґрунтування тогочасних претензій на східні землі аж до Дону) йшлося про те, що кордони Запорожжя мають бути

„до самої річки Дону, де ще за гетьмана Предслава Лянцкоронського запорозькі козаки свої зимівники мали“⁵.

Король Стефан Баторій нібито визнав за запорожцями землі аж до Дону, закріпивши ситуацію, яка склалася фактично.

У середині XVI ст. допливи на Дон козаків з України тільки посилюються. У московських джерелах з'являється інформація про локалізовані в гирлі Сіверського Дінця так звані зимовища путивльського козака Михайла Черкашенина, знакової постаті в історії донського козацтва. Властиво донців налічувалося тоді ще зовсім

³ Про генезу і хронологію появи донського козацтва та історіографічне осмислення цього питання детальніше див.: В. Брехуненко, *Стосунки українського козацтва з Доном XVI – середині XVII ст.*, Київ-Запоріжжя 1998, с. 32-88. Його ж, *Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – середина XVII ст.*, Київ, 2011, с. 101-107. Див. також: Н.А. Мининков, *Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.)*, Ростов-на-Дону 1998, с. 66-82.

⁴ В. Брехуненко, *Стосунки...*, с. 59-73.

⁵ *Документи Богдана Хмельницького*, упор. І. П. Крип'якевич, І. Л. Бутич, вид. 2, Київ 1998, с. 251.

мало, а містечок на Дону ще не існувало взагалі. Під час наступальних операцій, організованих Москвою проти Криму в другій половині 1550-х рр. з Дніпра та Дону, з-поміж усіх козаків волзько-донського міжріччя, як окрема бойова одиниця фігурує лише загін М. Черкашенина. Очевидно, цей загін був тоді на Дону та на Волзі чи не єдиною організованою потугою, на яку можна було бодай якось розраховувати. Роль М. Черкашенина в середовищі донських козаків виявилася настільки значною, що в 1574 р. вони задля звільнення його сина Данила, полоненого татарами, вдаються до штурму Азова⁶, а пам'ять про отамана увійшла до наріжних уявлень донців про свій родовід.

Пониззя Дону на зорі становлення донського козацтва було добре відоме не тільки загонові Михайла Черкашенина, а й іншим українським козакам. Більше того допливи з України концентрувалися саме на Нижньому Дону, де власне й виникає ядро донського козацтва. Відтоді низові донські козаки назавжди будуть лідерами донської спільноти. На Низу завжди відбуватимуться загальні ради, тут розміщуватиметься головне містечко – осідок отамана Війська Донського, саме тут утвориться військово-політичне структура – Військо Донське. У 1559 р. через ці терени ходили до Астрахані отамани Гаврило Слепецький та Семен Висоцький. Двічі (у 1559 та 1560 рр.) тут побував зі своїм загоном князь Дмитро Байда-Вишневецький, перебуваючи тоді на московській службі. У 1570 р. на зворотному шляху з-під Астрахані у пониззі зупинявся п'ятитисячний загін канівського і черкаського старости князя Михайла Вишневецького. Московські літописи пов'язують з цим заснування й назву містечка Черкасськ – майбутнього головного міста Війська Донського⁷. На український слід вказує також деяка інша місцева топоніміка, відома з 1770-х рр. Монастирський острів, Черкаські гори.

При цьому посилення допливу українських козаків на Дон накладається в часі на опотужнення в Україні їхнього потоку за Дніпрові пороги. Звідси напрошується висновок, що козаки не бачили принципової різниці між висуванням на Запорожжя та до Нижнього Дону, вважаючи ці місця однаково придатними для закладання своїх осідків. Зрозуміло, що рух українських козаків в бік Дону був стихійним і невпорядкованим упродовж усього XVI ст. Та він відповідав глибинним козацьким інтересам, забезпечуючи на майбутнє ще одну точку опори та простір для військових і політичних маневрів. І забезпечував не тільки козакам, а й Варшаві. Та якщо на Запорожжі українські козаки мали незаперечну перевагу й закріплення українського сліду відбулося само собою, то на Дону такої переваги вже не було. Тому Дон не став для українського козацтва ще одним „Запорожжям”, а перетворився на осідок цілком нової козацької спільноти, яка, утім, мала міцну українську підкладку. Це суттєво вплинуло як на самоусвідомлення донців, так і на їхнє ставлення до Речі Посполитої та ідеї військової співпраці з нею.

⁶ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, 1998, с. 78, 80, 341–342, 346–348; С.Ф. Платонов, *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.* (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время), Санкт-Петербург 1910, с. 111–112.

⁷ Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, кн. 2, прим. к т. 8, Москва 1990, с. 75–76; В.Н. Тагилцев, *Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданской*, ч. 2, Санкт-Петербург 1783, с. 168–169.

Торування українськими козаками дороги до Дону та міцна позиція на Дону відкривала перед Річчю Посполитою чималі перспективи. Організаційно підтримавши стихійний рух козаків й поширивши через них свої впливи на регіон, Варшава відрізала б Москву від усього поясу козацьких спільнот, чим суттєво посилювала свої позиції у стратегічному протистоянні з нею за гегемонію у Східній Європі. Донські козаки усвідомлювали себе окремою етно-соціальною спільнотою, відмінною від усіх сусідів (з московитами включно), культивували ідею самодостатності Війська Донського під віддаленим патронатом християнського володаря, аж до 1670-х рр. рішуче протистояли спробам Москви накинути реальне підданство та втручатися у внутрішні справи Дону⁸. На такому тлі, враховуючи ймовірне посередництво українських козаків, які до середини XVII ст. мали потужні впливи на Дону⁹, король Речі Посполитої мав непогані шанси претендувати на роль отого віддаленого протектора Війська Донського. Але по факту Варшава обмежила свої претензії лише до військової співпраці без наміру глибше вникати в донську проблематику. Поштовхом до налагодження такої співпраці стала загроза у часи С. Баторія можливості появи на театрі військових дій у складі сил противника не просто донців, а й спільних запорозько-донських загонів, оскільки Москва першою зуміла оцінити можливості, які таїли в собі тісні контакти українських та донських козаків. Вона прагнула задіти їх на свою користь і на кримському, і на річпосполитському напрямках.

Першими московськими спробами стала вже згадувана вище організація походів на Азов загонів князя Дмитра Вишневецького. Надалі цар прагне стимулювати спільні дії українських та донських козаків проти татар у Полі в рамках своїх тактичних розрахунків. Використовує для цього й готових до військової служби під його прапором тих українських князів, які тоді активно „ходили в козацтво”, очолювали козацькі походи проти татар, надаючи Війську Запорозькому ореолу причетності до благородної князівської військової справи, що тільки зміцнювало піддурнтя під соціальні претензії козаків у Речі Посполитій. Так, у 1591 р. князь Михайло Ружинський на чолі запорозько-донського загону воював в обороні Московії від татарського нападу. Соловецький літописець під цим роком повідомляє:

„А цар кримський від Москви побіг з рештою війська. І государеві воєводи ходили за ним до Оки і його не нагнали, і послали за ним голів Данила Істленьєва та Володимира Вельямінова і з ними черкас, і козаків донських, і литву. І вони нагнали кримських людей і побили, і додали двісті язиків і полон рускій відполонили, а кіш кримський побив князь Михайло Ружинський із запорозькими черкасами та з донськими козаками”¹⁰.

У 1592–1593 рр. Борис Годунов висунув ідею спільних військових дій українських та донських козаків проти татар на Дніпрі та Дінці. З лютого 1592 р. він пише гетьманові Криштопу Косинському, грамоту, оригінал якої зберіга-

⁸ Ширше про це див. В. Брехуненко, *Козаки на Степовому Кордоні Європи...*, с. 229–244.

⁹ Про це див.: там само, с. 211–218.

¹⁰ *Соловецький літописець втторой половини XVI века, в: Исторический архив*, т. 7, Москва 1951, с. 231.

ється в Бібліотеці ПАН в Курніку¹¹, закликаючи вийти в Поле проти татарських загонів. Наступного року цар радо прийняв посольство від гетьмана Криштопа Косинського й розпорядився донцям висунутися до Дінця для поєднання зусиль з українськими козаками. В Україну негайно споряджають голову Івана Вахромєєва і 30 путивльців, щоб разом із козаками вибратися до Перекопа, а якщо хан уже вирушив на Москву, то організувати відсіч на Сіверському Дінці¹².

Черкаський, канівський і корсунський староста князь Олександр Вишневецький явно перебільшував, коли писав у листі до коронного гетьмана Яна Замойського, що К. Косинський присягнув кримському ханові

„woiować państwa J. K. M. Na co i Kniazu wielkiemu Moskiewskimu ij ze wszistkim woiskiem swijm przjiśniągł ij onemu poddał iuz bijł wszistko pogranicze więcej niżli na sto mil granic owijch. Jakoż i w liście swijm do nich Kniaź wielki piisał się iuz carem Zaporozkim, Czerkaskim i Nizowskim i posłał im Zaporohi sukna ij pieniądze”¹³.

Козаки не збиралися міняти свого зверхника. Але практики військових служб для московського царя не могли не непокоїти Варшаву.

Градус цього занепокоєння був високим, якщо хроніст Й. Бельський твердив, що король Стефан Баторій побачив у намірі якоїсь частини козаків відійти на Дон велику загрозу, й це ніби стало одним із прикінцевих мотивів, які спонукали короля до проведення так званої „Баторієвої реформи”¹⁴. А практичні кроки московського царя нарешті змусили Варшаву спробувати перехопити в нього ініціативу у використанні стосунків українського козацтва з Доном. У 1590 р., коли нависла загроза війни з Туреччиною шляхта вперше висунула ідею набрати на військову службу донських козаків за посередництва українських. Конституція сейму 1590 р. „Порядок з боку низовців та України” містить наступний пункт:

„A co sie dotyczy wojny terażniejszej, ma hetman użyć ludzi tamtych niżowych i duńskich, ile ich iedno być może do potrzeby Rzeczypospolitej, iako najlepiej będzie rozumiał. Którym żołd przez tę wojnę iść ma od prowizorów, a na potomny czas, iako z stany wszystkimi namówiemy i postanowiemy”¹⁵.

Успішність місії Яна Замойського до Стамбула, яка зняла напругу, деакталізувала проект, і до втілення в життя сеймової конституції тоді так і не дійшло. Однак сама ідея врахування запорозько-донських стосунків при розробці планів військового

¹¹ Borys Godunow do Krzysztofa Kosińskiego z Moskwy(?) 3 lutego 1592 r., Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, rkps 1539, k. 92-92v. [druk w: *Документи українського козацтва XVI-XVII ст.: листування, універсали, угоди, присяги*, упор. В. Брехуненко та ін., Київ 2016, с. 56-58].

¹² Б.М. Флоря, *З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-90-ті рр. XVI ст.)*, „Український Історичний Журнал”, 1978, no 8, с. 128.

¹³ Aleksander Wiśniowiecki do Jana Zamoyskiego z Czerkas 23 maja 1593 r., [w:] *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620*, Kraków 1868, s. 27. Див. також спостереження С. Леп'явка: Леп'явка С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, с. 78-79.

¹⁴ *Kronika Marcina Bielskiego*, wyd. K.J. Turowski, t. 3, Sanok 1856, s. 1360-1361.

¹⁵ Porządek z strony Niżowców i Ukrainy, [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 146.

протистояння з Туреччиною не зникла і пізніше вирине в 1620–1621 та 1646–1647 рр.

Але перед тим між Варшавою і шойно оформленим інституційно Військом Донським виникне показове в багатьох сенсах військове співробітництво на московському напрямку під знаком громадянської війни, яка труснула Московією на початку XVII ст. й дозволила повернути після столітнього перебування у складі „царської отчини” значну частину Чернігово-Сіверщини, а також Смоленщину. Роль медіатора виконували українські козаки. Донці це відкрито визнавали. Визнала й Москва.

Запорожці втягнули донців у стосунки з річпосполитськими чинниками вже в 1603 р., коли тільки розпочав розкручуватися справа з Лжедмитром I. У листі до самозванця від 15 листопада 1603 р. Військо Донське наголошувало, що він звертався до них через українських козаків:

„Pisalesz ty do nas Zaporowskich kozaków Świętobliwey pamięci Oycy swiego”¹⁶.

Військовий отаман Івашка Степанов (як підписано) інформував, що надсилає для переговорів двох отаманів і п’ятох козаків¹⁷. Цих послів затримав краківський каштелян князь Януш Острозький, про що інформував Я. Замойського та короля. Як відомо, за розпорядженням Зигмунта III донців звільнили й доправили до Кракова до самозванця¹⁸. Але оскільки король аж до 1608 р. не наважувався відкрито іти війною на Москву, подальші контакти з донськими козаками до його походу відбувалися лише по лінії самозванців і тих польських, литовських, українських шляхтичів, які особисто їх підтримували збройною рукою. Утім, навіть після того, як було остаточно вирішено почати офіційну війну, цілеспрямовано донську опцію ще не розглядали. Ані на сеймі 1609 р., ані під час походу під Смоленськ не було зроблено спеціальних кроків, щоб залучити донців. І коли у випадку з сеймом можна взяти до уваги, що там так і не було ухвалено прямого рішення про похід Зигмунта III, а тому мова не йшла навіть про залучення запорожців¹⁹, то брак зацікавленості безпосередньо під час виправи засвідчує, що Варшава не розглядала Військо Донське як вартий уваги військовий компонент у кампанії короля.

Суто військові підстави такого підходу зрозумілі. Малочисельне тоді донське козацтво – біля 5000 осіб²⁰ – не давало приводу розраховувати на появу в

¹⁶ Письмо Донских казаков к Димитрию, [w:] *Старина и новизна. Исторический Сборник*, кн. 14, Москва 1911, с. 413. Лист зберігся в польському перекладі, при якому випало слово „через” або подібне, внаслідок чого вийшло, що Лжедмитро I звертається нібито до запорожців. Але кілька вказівок в листі на Дон та донських козаків розвіюють будь-які сумніви щодо справжнього адресата.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. Р.Г. Скрынников, *Россия в начале XVII века*. Смута, Москва 1988, с. 118–119.

¹⁹ Про обговорення питання на сеймі 1609 р. див: W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612*, Toruń 2014, s. 78–84.

²⁰ Обчислення приблизної чисельності донців у першій половині XVII ст.: див.: В. Брехуненко,

королівському таборі помітного контингенту вояків. Тим паче, що більша частина охочих донців, як і волзьких, яйцьких терських козаків, від часів Лжедмитра I постійно була заангажована в подіях Смути. У різних комбінаціях козаки підтримали обох самозванців, царевича Петра, повстання Івана Болотникова. На момент походу Зигмунта III значна частина донських козаків перебувала у таборі Лжедмитра II²¹. Ще навесні 1608 р. туди на чолі загону з 5 тис. донців та інших охочих козаків з'явився отаман Іван Заруцький (знову ж таки представник українського козацтва)²². Зрештою, можливість заангажувати понад 10 тис. козаків з України вирішувала суто військові завдання з доповнення королівського війська козацькими підрозділами. Однак багато важив і політичний бік бодай символічного залучення Війська Донського. Нехтуванням якраз ним видає брак у Варшави системного підходу до поширення своїх впливів на східноєвропейському просторі та до протистояння з Московією загалом.

Активна участь донського козацтва, а також їхніх сусідів – волжаків, терців, гребінців, яйцьких козаків – у подіях Смути була реакцією на спроби Москви ліквідувати культивовану в козацьких анклавах самодостатність та невіддільність жодному з сусідів. Починаючи з середини 1580-х рр., цар не припиняв спроб накинути на козацькі спільноти зверхність та поставити їх під прямий адміністративний контроль. У 1584 р. Федір Іванович надіслав на Дон свій прапор як знак визнання, розпорядившись при цьому переписати козаків, у 1592 р. намагався нав'язати свого старшого („голову“). Донці в обох випадках рішуче відмовилися²³. За Бориса Годунова дійшло до накладання на донських козаків царської немилості („опали“), що означало припинення офіційних контактів та виплати платні, а також ізоляцію Дону від московського прикордоння. Для контролю за переміщеннями на Донську землю у 1600 р. у верхів'ях р. Дону було закладено Царів Борисів, який донці зруйнували²⁴. Відтак, донські та інші козаки з наміром позбутися ненависних санкцій Бориса Годунова підтримали альтернативні проєкти. Більше того, Військо Донське було готове до служб не тільки московському цареві, але й іншому християнському володареві, аби тільки той не мав наміру втручатися у внутрішні справи Дону.

„Жодна із сусідніх держав, окрім Російської, не могла виконати для донських козаків роль сюзерена“, – категорично стверджував Н. Мінінков²⁵, обґрунтовуючи свою концепцію відносин Москви та донського козацтва.

Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 161–162. Альтернативний погляд див: Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 89–98.

²¹ З цього питання існує величезна література. Див. узагальнення проблеми: А. П. Пронштейн, Н.А. Мининков, *Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. и донское казачество*, Ростов-на-Дону 1983, с. 43–54; А.Л. Станиславский, *Русское казачество в первой четверти XVII века*, Москва 1990, с. 21–115; Р.Г. Скрынников, *Россия в начале XVII в. «Смута»*, Москва 1988, с. 118–120, 215–222.

²² В. Поляк називає всіх 5 тис. козаків, на чолі яких перебував І. Заруцький донськими (W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyźnie...*, s. 57). Однак з огляду на ймовірну чисельність тогочасного Війська Донського у загоні могла бути лише частина донців, решта – інші козаки та покозачені, які прибилися по дорозі.

²³ В. Брехуненко, *Козаки и Степовому кордоні Європи...*, с. 231–235; Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 284–286.

²⁴ А.Л. Станиславский, *Русское казачество...*, с. 17.

²⁵ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 291.

Донські козаки „неминуче мусили бути поглинуті розвинутішою структурою Московської держави”, – зазначала М. Риблова²⁶. Військо Донське нібито було іманентно приречене орієнтуватися на Московію, а згодом і увійти до її складу. Але чи так уже фатально не могли донські козаки служити „подібно до запорожців польському королю-католику”, як наполягав Н. Мінінков²⁷?

Насправді культивування донськими козаками самодостатності свого анклаву, затяте відкидання і до, і після Смути²⁸ ідеї прямої підпорядкованості Москві відкривало можливості для змагань між останньою та Річчю Посполитою за прихильність донців, а через них і решти козаків східної ділянки Степового Кордону. Протидіючи спробам Московії накинути на Дон царську зверхність, донські козаки формували поле для можливої переорієнтації на іншого володаря, терпимішого до їхньої незалежності. Настирливість Москви, а особливо репресії часів Бориса Годунова та в м'якшій формі в 1625–1631 рр. дратували донців. Підтримка самозванців видає бажання козаків спиратися на „козацькоцентричного” правителя, який би підставляв плече, обдаровував жалуванням, але не зазіхав на суверенітет Війська Донського. Погрози, які пізніше лунали з Дону під час чергової кризи в стосунках з Московією 1630 р.,

„Дон государю очистимо й служитимуть тому, хто їх розпочне жалувати”²⁹,

не були порожнім звуком.

Якщо самозванці приваблювали донських козаків як претенденти на царський престол, як ймовірні „козацькі царі” й могли не співвідноситися з „польською рукою”, то поява в 1609 р. окремих донських загонів у війську Зигмунта III, свідчить про відсутність у середовищі донців ментальних перешкод для служб іншим християнським володарям ніж московський цар. Донські козаки з'явилися під Смоленськом, прийшовши з отаманом І. Заруцьким та іншими „вільними козаками”³⁰. Ще якась частина перебувала під командуванням А. Лісовського³¹. Показово, що й після участі у виборах нового московського царя та залагодження в 1615 р. стосунків з Московією, козаки не переставали поглядати в польський бік. І саме події 1616–1618 рр. є дуже показовими, віддзеркалюючи ставлення у Війську Донському до королівського двору не тільки у ділянці військової служби за платню, а й у рамках проблеми вибору патрона. Тоді ж відбувся злам і в річпосполитських планах щодо залучення донських козаків на військову службу. Зрештою, в усьому розмаїтті проявилася посередницька роль українських козаків.

²⁶ М.А. Рыблова, *Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой половине XVII века*, Волгоград 2006, с. 172.

²⁷ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 291.

²⁸ В. Брехуненко, *Козаки на Степовому Кордоні Європи...*, с. 231–232, 235–244.

²⁹ Допитові свідчення донського козака Семена Сабліна, Москва 19 X 1630, Российский Государственный Архив Древних Актов (dalej: РГАДА), ф. 89, 1630 № 5, л. 110.

³⁰ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 88–89.

³¹ W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę...*, s. 57.

З козацького боку суб'єктами військової співпраці донських козаків з королевичем Владиславом були безпосередньо Військо Донське та окремо загони, які воювали на теренах Московії й вирішували справи автономно від Війська. Але найважливіше при цьому, що базові підходи до формування стосунків були в обох випадках принципово однотипні, що свідчить про стабільність відповідних ціннісних орієнтацій у середовищі донського козацтва.

Українські козаки діяли на рівні проводу Війська Донського, засилаючи посланців на Дон. Наразі невідомі прямі звертання з боку короля, королевича Владислава чи когось іншого до гетьмана Петра Сагайдачного з приводу залучення донців до походу Владислава. Але заходи запорожців не залишають сумнівів у ймовірній координації дій. Ще в 1615 р. донські отамани Григорій Довгошия та Атрем Плохой повідомляли, що запорожці пропонували донцям вислати посланців на Січ для розмови „про добру справу“, бо нібито планували писати Зигмунту III, щоб йому

„з государем бути в мирі як колись і Смоленськ покинувши піти геть“³².

Але у другій половині 1616 – на початку 1617 рр. українські козаки відрядили на Дон кілька посланців й підготували закличного листа. Реакція донців була позитивною. Вони засилають до Владислава послів Бориса Юміна та Афанасія Гаврилова з пропозицією служби й отримують від нього сприятливого листа від 26 листопада 1616 р.³³, текст якого на жаль нині недоступний. На початку 1617 р. невелика частина донців взяла участь у спільному із запорожцями поході на московське прикордоння, під час якого вдалося оволодіти Осколом, штурмувати Воронеж та Білгород³⁴. Пізніше думний дяк П. Третяков перед кримськими послами порівнював козацьку тактику під час оволодіння Осколом зі штурмом Кафи³⁵.

Показово, що в Москві не були впевнені у вірності Війська Донського, попри участь донців в обранні царя, офіційне замирення 1615 з надсиланням царського прапора, платні та зняття „опали“. 10 березня 1617 р. на Дон для зустрічі турецького посла рушає царський посланець дворянин Юрій Богданов. Згідно з царським з наказом слід було з'ясувати

„таємно про зносини запорозьких черкас з донськими козаками та про злодійську смуту“,

а саме: скільки разів приходили посланці з України; чи запорозький посланець

„отаманам і козакам про злодійську смуту говорив, і чи на його мову отамани і козаки погоджувалися, чи багато погоджувалися чи небагато“;

³² В.Д. Сухоруков, *Историческое описание земли Войска Донского*, т. 1, Новочеркасск 1877, с. 126.

³³ С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 9, Москва 1990, с. 95.

³⁴ Наказ царя Михайла посланцю на Дон Юрію Богданову, Москва 10 III 1617, *Документи російських архівів з історії України*, т. 1: *Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.*, упор. Л. Войтович, Л. Заборовський та ін., Львів 1998, с. 108.

³⁵ Переговори з кримськими послами, Москва 22 II 2017, в: там само, с. 106.

чи надалі підтримують донці й запорожці стосунки з приводу „зłodійської смуги”, якої позиції дотримується військовий отаман Смага Чертенський; чи споряджали донці посла на Січ; чи використали запорожці для переправлення до Москви закличних листів поїздки донських отаманів Івана Мокринського, Василя Дорохова та запорожця Михайла³⁶.

Водночас донська станиця, яка побувала в Москві у серпні, переконувала царя в лояльності Війська Донського. Козаки говорили про точні відомості, що

„на государеві міста ті запорозькі черкаси не будуть”

і що запорожці писали на Дон, закликаючи,

„якщо будуть зłodії від них черкаси підуть на государеві україни, і вони б їх захоплювали і саджали у воду, а вони, де їх уїймають, будуть саджати у воду”³⁷.

Остаточню ж позицію офіційного Дону прояснюється через рік. У липні 1618 р. той таки Ю. Богданов прибув на Дон з метою залучити до московського війська бодай 1000 козаків³⁸. Царська грамота до Війська Донського від 21 липня описувала спустошливість рейду Петра Сагайдачного й вимагала від донців виділити солідний контингент для відсічі українським козаком і королеви Владиславу:

„йшли б на допомогу проти польських і литовських людей, і запорозьких черкас та відпустили багатьох ратних людей тисяч з п'ять чи більше, чи скільки можна військ послати”³⁹.

Однак Військо Донське промовисто залишилося глухим до царських вимог.

Водночас немає свідчень і про те, що до Владислава долучалися контингенти, споряджені безпосередньо з Дону. Натомість є важлива інформація про появу донських загонів, які вже перебували на московському напрямку і в яких було повно й тих, хто туди просто прибирався. У польській кореспонденції усі вільні козаки проходять під назвою „Доїсу”, так що важко відділити властиво донців від пізніших домішок. Однак наявність якоїсь частини донських козаків як таких не підлягає сумніву.

Ще на початку серпня 1616 р. до вже наявних у підрозділах литовського рефендаря Олександра Госевського „донських козаків” долучився загін чисельністю 700 чол⁴⁰. О. Госевський просив Яна Кароля Ходкевича поклопотатися про виділення посланцям 1000 злотих для цього загону, щоб утердити донців

³⁶ *Документи російських архівів...*, с. 107–108.

³⁷ Там само, с. 116.

³⁸ Наказ царя Михайла Федоровича Ю. Богданову, Москва 13 VII 1618, РГАДА, ф. 89, 1617 № 1, л. 183.

³⁹ Цар Михайло Федорович до Війська Донського, Москва 21 VII 1618, РГАДА, ф. 89, 1617 № 1, л. 230.

⁴⁰ Aleksander Gosiewski do Jana Karola Chodkiewicza, Kobylaki, 1 VIII 1616, Biblioteka Narodowa, rkps 6566, nr 5.

в намірах найняти їх на службу⁴¹. Пізніше він неодноразово, і в 1616, і в 1617 р., клопотав про платню і для інших загонів⁴². Наприкінці місяця О. Госевський висловлював переконання, що „донців постійно буде прибувати”⁴³. А в липні 1617 р. їх там налічувалося більше тисячі та ще сотня поміж лісовчиками⁴⁴. У підрозділах Яна Кароля Ходкевича перебувало ще 600 донців⁴⁵.

При цьому Владислав робив практичні кроки, щоб переманити на свій бік і донців, і всіх вільних козаків та поkozачених, якими були наповнені московські терени і які були страшенно невдоволені царем Михайлом Романовим за розгром козаків під Москвою влітку 1615 р., а також подальшими каральними акціями. 10 серпня королевич видав спеціальний універсал, призначений усім козакам

„з Дону і всіх річок та річечок”

із закликом служити йому як правдивому московському цареві й вирушати разом з ним на відвоювання столиці. Владислав обіцяв платню, навіть землю (помістя) й трактувати козаків вище всіх московських людей (останній пункт був просто неймовірним). Ставка робилася на пряме залучення різних козаків та на деструктивні для Москви дії загонів, які займалися грабінництвом та величезній території до Вологди й підточували сили противника⁴⁶.

У розрізі позиції властиво донського козацтва важливо, що переписка між О. Госевським та Яном Каролем Ходкевичем за серпень 1616 – липень 1617 р. подає розлогу панораму настроїв у середовищі донських та інших вільних козаків, які пристали до річпосполитського війська. 1 серпня О. Госевський писав, що прибув посланець від „донських козаків”, який повідомив, що

„Doncow siedmset czlowieka przy granice Kriczewskiej polożywszy się wyprawili go s tem pisaniem do w. m., iż chcą królewiczowi jego mci krzest całować”⁴⁷.

Популярною серед донців та інших козаків була ідея царювання в Москві королевича Владислава. На початку жовтня 1616 р. козаки,

„pytali się o królewiczu j. m Władysławowi gdzie teraz jest a żem prawie nie wiem, żeby go na państwo moskiewskie dawno obiecujecie”.

А коли О. Госевський їм пояснив, що Владислав очікується навесні,

„oni radzi tego słuchali”⁴⁸.

⁴¹ Tenże do tegoż, Kobylaki, 6 VIII 1616, там же, nr 7.

⁴² Tenże do tegoż, b.m., 24 VIII 1616, там же, nr 8; tenże do tegoż, b.m., 9 VII 1617, там же, nr 28; tenże do tegoż, b.m., 17 VII 1617, там же, nr 29;

⁴³ Tenże do tegoż, b.m., 24 VIII 1616, там же, nr 8.

⁴⁴ Tenże do tegoż, b.m., 9 VII 2017, там же, nr 28.

⁴⁵ A. A. Majewski, *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006, s. 99.

⁴⁶ А.Л. Станиславский, *Гражданская война в России...*, с. 163–178.

⁴⁷ Aleksander Gosiewski do Jana Karola Chodkiewicza, Kobylaki, 1 VIII 1616...

⁴⁸ Tenże do tegoż, b.m., 3 X 1616, там же, nr 13.

А отже королевича Владислава козаки розглядали як реального претендента на московський стіл. Не завадили ні його католицька віра, ні участь донців у Земському соборі, ні надсилання новим царем на Дон прапора з жалуванням ні скасування Москвою обтяжень, свого часу накладених Борисом Годуновим. Схоже, королевича донські козаки, і не тільки, вважали кращою кандидатурою для себе, якщо ставили на нього вже невдовзі після обрання московським царем Михайла Романова. Очевидно, козаки сподівалися, що у Владислава просто руки не доходять до Дону, і буде нарешті втілена в життя ідея, яка штовхала їх до участі у Смуті та до підтримки самозванців – мати над собою правителя не як прямого володаря їх, а як віддаленого патрона, котрому вони добровільно служать за жалування та за його сакральну функцію. Тоді як будь-який цар-московит іманентно прагнутиме інституційно підпорядкувати Військо Донське.

Невищадково, як уже йшлося вище, у 1618 р. донці відмовили Москві у військовій підтримці проти Речі Посполитої. Натомість частина їх, опинившись у польському таборі, ще в 1616 р. цілувала хрест разом з іншими козаками, тобто визнала своє особисте підданство, якого Військо Донське як військово-політична структура так уникало у стосунках з московським царем. У вересні 1616 р. О. Госевський писав про всіх залучених донських козаків (тобто і властиво донців, і решту „вільних козаків”) як про присяглих⁴⁹. Більше того, схильність донських козаків на індивідуальному рівні до визнання підданства королю під час набору на військову службу простежується і після закінчення громадянської війни в Московії. Промовистий епізод трапився в серпні 1619 р. під час козацької ради у Києві, на якій Військо Запорозьке обговорювало питання про домагання від Зигмунта III винагороди за похід на Москву. Кілька десятків донців, які брали участь у роботі ради, склали присягу на вірність королю разом з козаками⁵⁰.

Але такі випадки підданства залишалися справою конкретних козаків і не поширювалося на Військо Донське в цілому подібно до того, як пізніше станеться з цілуванням у Москві хреста цареві донською станицею Богдана Конинського (1631). Тоді Військо Донське відречеться від вчинку станиці, члени якої зробили це „молодими розумами”. У відписці до царя наголошувалося:

„і цілування хреста на Дону, як почався Дон, козацькими головами не повелось. Колишнім государям старі отамани і козаки їм незмінно служили не за хресним цілуванням”⁵¹.

Утім сам факт присяги Владиславові чисельної когорти донських козаків, нехай і разом з іншими козаками, а також епізод 1619 р. виразно засвідчують існування на Дону настроїв визнати за певних обставин зверхність іншого християнського володаря, а не лише московського царя.

Пізніше про такі настрої сигналізувала поведінка донців під час загострень у стосунках з Московією. У 1630 р., дійшло до того, що в Москві арештували

⁴⁹ Tenże do tegoż, b.m., 14 IX 1616, tamże, nr 10.

⁵⁰ Ширше по цю раду див. П. М. Сас, *Витоки українського націотворення*, Київ 2018, с. 373.

⁵¹ В. Брехуненко, *Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI – перша половина XVII ст.)*, [w:] *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*, ред. П. Сохан, А. Бойко, В. Брехуненко, О. Маврін, І. Гирич, Д. Бурім, Київ 2009, с. 112.

козацьку станицю Наума Васильєва, яка приїхала за платнею, а на Дону вбили царського посланця Івана Карамішева й очікували нападу царських військ. Донці тоді погрозували:

„Дон йому, царю очистимо, а самі, козаки, підемо в Запороги”⁵².

Через два роки донці у відповідь на нові спроби царя змусити їх визнати підданство Війська Донського заявляли, що готові піти

„литовському королю на службу, тільки від нього буде до нас лист”⁵³.

В останньому випадку з ними солідаризувалися також яїцькі козаки, котрі саме перебували на Дону. Звичайно, донці зовсім не збиралися покидати Дон. Та й загрози вторгнення царських військ насправді тоді, в 1630–1632 рр., не існувало. Погрози Війська Донського нагадували риторичку українських козаків про нібито намір чи то піддатися цареві, чи взагалі перебратися на територію Московії. Проте якщо українські козаки використовували такий хід винятково для того, щоб вичавити поступки з Варшави, то донці, крім наміру вплинути на Московію, мали на меті ще й підкреслити свою невідпорядкованість цареві. Заяви про намір „очистити Дон” були логічною складовою „самостійницького циклу”, розгорнуто презентованого Військом Донським у 1632 р. у відповідь на спроби Москви силою змусити козаків діяти у фарватері її інтересів та цілувати хрест на царя.

Продемонстрована донськими донцями готовність найматися на військову службу до польського короля далася взнаки під час Хотинської війни 1621 р. Так само тоді в шляхетських колах знову виринула ідея залучити донців і використати для цього українських козаків. Ще в 1620 р. невідомий автор трактату про оборону Речі Посполитої перед турками пропонував загітувати українських козаків, щоб ті намовили „pobratimcow Dońcow swoich”, звабивши королівською платнею, „bo tesz to ludzi wolni”. Крім того, автор пропонував полагодити релігійну справу в Україні, інакше, як вважав, це розхолоджуватиме донців:

„Ale jako naszym, tak i tych naszym nie konfirmują barziej iako uspokojeniem religijey”.

За задумом, донці мали впасти на татарські улуси ще взимку 1620–1621 рр, щоб поламати Туреччині всю гру, заплановану на 1621 р.⁵⁴

⁵² Допитові свідчення донського козака С. Сабліна, Москва 19 X 1630, РГАДА, ф. 89, 1630 № 5, л. 110.

⁵³ Царицинський воєвода Лев Волконський до царя Михайла Федоровича, Царицин, 27 X 1632, *Русская историческая библиотека*, (далі: РИБ) т. 18, Санкт-Петербург 1898, с. 340.

⁵⁴ *Obrona Rzeczypospolitej od rogan...*, кінець 1620 р., *Жерела до історії України-Руси*, т. 8, вид. І. Крипякевич, Львів 1908, с. 221.

Однак акцентованих кроків, спрямованих на залучення військової потуги донських козаків, Варшава все таки не зробила. Про це, насамперед, свідчить брак будь-яких натяків у листах Зигмунта III до Війська Запорозького, датованих травнем і серпнем, в яких розлого йдеться про те, яких дій очікують від українських козаків. Тут і необхідність, щоб запорожці в

„w naiwiętszey liczbie czołnow na morze posli y panstwa cesarza tureckieo mieczem y ogniem woiowali. Nie trudno by było y o sąm Constantinopol się oprzec”.

Паралельно, решта козаків мала б піти суходолом на Білгород і Тягиню:

„A to grono rycerstwa waszego, ktore by na morze nie poszło, rzecz pozyteczną RPtey uczyni z niemałą swoją przysługą, gdy dobrze y porządnie w armatę przysposobione ku Białogrodowi y Tehini namykac będzie, o czym wielmożny hetman nasz woiewoda wilenski porozumiewac się z wami będzie”⁵⁵.

У серпні король знову закликав,

„zeby czesc woyska waszego w czołny przysposobione posło na morze Czarne”.

Врешті король наказував

„iako naiprzedzey do Wołoch w porządney gotowosci następuycie”.

При цьому

„poki woysko nasze nie nastąpi (ktore w tez tropy za wami wychodziec będzie), pospieszaycie pod Białogrod y Teginę”⁵⁶.

Знайшлося місце і для даремної перестороги перед можливою агітацією ерусалимського патріарха Паїсія не воювати турка⁵⁷. Але про залучення донців ніде ні слова. Так само нічим не видає отримання Військом Запорозьким прямих розпоряджень стосовно залучення донців лист Яцька Бородавки до короля від 7 березня, де гетьман сповіщає про появу 28 лютого королівського посланця Бартоломея Обалковського та переповідає зміст привезеного ним листа (наразі невідомого), а також усних вказівок Зигмунта III⁵⁸. Зрештою, показовою є сама драматургія запорозької агітації донців, яка видає той факт, що козаки або робили це з суто власної ініціативи, або з розпоряджень, за якими не стояло системних рішень.

Посланці від Яцька Бородавки – отаман Соколка та ще двоє козаків – з’явилися на Дону влітку. Перебіг відвідин описав Семен Опухтін, царський

⁵⁵ Зигмунт III до Війська Запорозького в Варшаві травень 1621, *Документи українського козацтва...*, с. 207.

⁵⁶ Зигмунт III до Війська Запорозького, Варшава, початок серпня 1621, там само, с. 210.

⁵⁷ Зигмунт III до Війська Запорозького, Варшава травень 2021, с. 207.

⁵⁸ Я. Бородавка до Зигмунта III, Запорожжя 7 III 1621, там само, с. 203.

посланець, який від 10 червня перебував там для зустрічі турецького посла. Запорожці агітували донців долучитися до Війська Запорозького, якого зібралось 40 тис. для відсічі туркам. Обіцяли донським козакам королівську платню. При цьому однак – що прикметно – не показували королівського листа, адресованого безпосередньо Війську Донському. Обходилися одним із листів Зигмунта III до Війська Запорозького. Як повідомляє С. Опухтін, козаки були

„зі списком королівської грамоти, яка королівська грамота надіслана до них на Запорожжя, а в грамоті написано, щоб вони збиралися всі і йшли проти турецького царя, а королівської платні обіцяно їм на чоловіка по тридцять рублів”⁵⁹.

Неможливо уявити, щоб запорозькі посланці не захопили із собою королівської грамоти на Дон, якби така існувала.

Реакцію Війська Донського можна назвати сприятливою для Варшави, враховуючи присутність на Дону царського посланця, а звідси й небажання засвічувати перед Москвою своє реальне ставлення. На позір донці відмовили, бо частина з них нібито перебувала на морі. Але переконували Соколку, що,

„як прийдуть з моря, і вони за ними ж підуть”.

При цьому

„посланців запорозьких відпустили козаки з Дону з великою честю і коней їм на дорогу дали”⁶⁰.

Додаткове світло на позицію донців проливає таке уточнення С. Опухтіна:

„Та при ньому ж, при Семені, та його вирядженні в Запороги отамани і козаки не ходили. А як його, Семена, відпустили, і тієї ночі пішло в Запороги з Дону, з нижніх юртів, отаманів і козаків, і черкас двісті чоловік”⁶¹.

На такому тлі розрахунки в річпосполитському таборі під Хотиним побачити значний контингент донців виглядають цілком зрозумілими. За наслідками посольства отамана Соколки П. Сагайдачний, швидше всього, щиро обнадіював Я. К. Ходкевича та королевича Владислава. З огляду на те, що до нового/старого козацького гетьмана регіментарі прислухалися, його слова падали на сприятливий для формування очікувань ґрунт. Відтак саме навіювання гетьмана і спровокували як спеціальне розпускання для турецьких вух чуток про те, що от-от донські підрозділи увіллються у військо, так і однотайну увагу до цього питання авторів щоденників. Підігрівали ситуацію й відомі в річпосполитському таборі на початку жовтня від перебіжчиків побоювання турок появи донців як свіжої сили, здатної опотужнити противника⁶².

⁵⁹ Допитові свідчення С. Опухтіна, Москва 2 IX 1621, РГАДА, ф. 89, 1621 № 3, л. 10.

⁶⁰ Там само, л. 10.

⁶¹ Там само, л. 11.

⁶² *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej...*, s. 101–102.

Виникає однак питання щодо можливої чисельності донців. Я. Чаплинський та М. Титлевський очікували на 20 тис. чол. Перший з них був переконаний, що підрозділи донців перебувають уже за 10 миль від Кам'янця-Подільського⁶³. Схожі інформації переповідав П. Гембіцький: 20 тис. донських козаків уже під Білою Цервою і 3 жовтня очікуються під Хотиним. Про це нібито повідомляли посланці, які дісталися короля Зигмунта III⁶⁴. Натомість Я. Собеський веде мову про кільканадцять сотень донців, зазначаючи, що чутки, які кружляють під Хотиним, виводять 20 тис.⁶⁵ Наскільки реальними були поголоски з огляду бодай на тогочасну чисельність донців?

Показник у 20 тис. виглядає явно завищеним, навіть якщо припустити, що Війську Донському вдалося б загітувати козаків з Волги, Яїка й Терека. До речі М. Титлевський пише саме про те, що

„прийдоша посланици от козаков країну при ріці Волзі населющих”⁶⁶.

Цифра насправді перевищує всіх козаків з цих річок разом взятих. За найоптимістичнішими підрахунками на Волзі, Яїку й Терекі на той час налічувалося не більше, ніж по 2–3 тис. козаків⁶⁷. Що стосується донців, то їх було значно більше, але все одно не стільки, щоб виставити такий чисельний загін. На думку Н. Мінінкова, станом на 1621 р. Військо Донське нараховувало вже 20 тис. чол.⁶⁸ Однак базується вона, на дуже непевних припущеннях, взятих з повідомлень згаданого вже С. Опухтіна й суперечить реаліям, які простежуються до і після 1621 р. Дослідник довірився сказаному царському посланцеві самими донцями, що на Дону при ньому є 7 тис. козаків, а

„більше їхнє військо пішло на море”⁶⁹.

Чисельність цього „більшого війська” Н. Мінінков оцінює у 14 тис. душ, бо на Дону начебто мала залишитися третина⁷⁰. Але в такому випадку це був би найпотужніший морський похід за всю історію донського козацтва. І важко пояснити, чому акція не викликала ніякого розголосу. І це в рік Хотинської війни, до всього влітку! Тоді як куди слабший квітневий похід 1621 р. з Дону 1300 донців та 400 українських козаків добре знаний. Зрештою, незрозуміло, чому через 17 років кількість донців мала б так гвалтовно зменшитися до 10 тис. у 1638 р. (цією цифрою послуговується також і Н. Мінінков⁷¹), якщо упродовж 1621–1637 рр. донське козацтво не зазнавало якихось масштабних людських втрат. Натомість після „сидіння” в Азові 1641 р. та кровопролитної оборони донських містечок в

⁶³ H. Malewska, *Listy staropolskie...*, s. 216; С. Величко, *Літопис...*, с. 50.

⁶⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Біла Церква 2012, с. 412.

⁶⁵ *Pamiętniki o wprawie chocimskiej...*, s. 169.

⁶⁶ С. Величко, *Літопис...*, с. 50.

⁶⁷ В. Брехуненко, *Козаки на Степовому Кордоні Європи...*, с. 159–161.

⁶⁸ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 93.

⁶⁹ Допитові свідчення С. Опухтіна, Москва 2 IX 1621, РГАДА, ф. 89, 1621 № 3, л. 10.

⁷⁰ Н.А. Мининков, *Донское казачество...*, с. 93.

⁷¹ Там само, с. 98.

1643–1645 рр. і 1647 р., воронежець Трохим Міхньов та каширенин Петро Красников, які незалежно один від одного побували на Дону в 1647 р., оцінювали чисельність „старих козаків і вільних людей” всього в 5 тис. чол.⁷² Тому вмотивованим видається припущення О. Куца, що кількість донських козаків у другій третині XVII ст. не виходила за межі 10 тис. душ, часами знижуючись до 5–6 тис.⁷³ А відповідно під Хотиним не могло опинитися заявленої авторами повідомлень кількості донців.

Дуже важлива деталь: вихід чисельного загону, навіть кільканадцяти сотень, як передбачав Я. Собеський, повністю проігнорувала Москва, яка аж до середини 1630-х рр. вкрай вороже сприймала будь-які контакти запорожців з Доном⁷⁴. Адресовані в ці роки донцям і посланцям на Дон царські грамоти містять численні заборони на контакти з українськими козаками як агентами „литовського короля”, послідовно вигинають донцям випадки появи у Війську Донському запорожців та спільні морські походи, а також віроломство Варшави загалом і під час Смути зокрема⁷⁵. Але ці грамоти мовчать про такий кричущий як на інтереси Москви вихід під Хотин якогось дуже чисельного загону. Припускати ж, що царю був би такий факт невідомий, не доводиться. Тим паче С. Опухтін уже сигналізував про агітацію запорожців, що змушувало насторожитися. Тож, залишається лише вести мову про те, що з Дону в Україну вирушила незначна партія донців. І такий висновок підкріплюється додатковими свідченнями і московських, і польських джерел.

Один із компутів річпосполитського війська під Хотиним подає 200 донців⁷⁶. Цифра навдивовижу збігається зі свідченнями С. Опухтіна. Самі донські козаки в 1632 р. оцінювали свою присутність під Хотиним в 700 чол.⁷⁷ Враховуючи той факт, що жоден із авторів щоденників не фіксує реального долучення донців після появи 1 жовтня послів, ці 200 чи 700 донців влилися до війська ще влітку однією або кількома партіями. За В. Демболецьким, 7 вересня якісь донці допомагали українським козакам відбивати атаку татар⁷⁸.

Отаман одного із загонів, який підійшов уже після завершення війни, Василь Нагаєв у 1622 р. надіслав королю Зигмунту III з-під Кагарлика листа із запевненням в зичливості та вірних служб. Донці подібно до українських козаків називають себе „людьми лицарськими”, звертаються з „найнижчими своїми службами під ноги маєстату” короля, а підпис у заключному протоколі має надзвичайно дивний, як на Військо Донське, вигляд:

⁷² Допитові свідчення Т. Міхньова, Москва 3 VIII 1647, РИБ, т. 26, Санкт-Петербург 1909, с. 420; допитові свідчення П. Краснікова, Москва 5 VIII 1647, там же, с. 423.

⁷³ О.Ю. Куц, *Донское казачество в период от взятия Азова до выступления С. Разина (1637–1667)*, Санкт-Петербург 2009, с. 268.

⁷⁴ Докладніше про це див.: В. Брехуненко, *Стосунки українського козацтва з Доном...*, с. 152–155, 179–180

⁷⁵ Див. хоча б: цар Михайло Федорович до Війська Донського, Москва 29 V 1622; 17 VI 1622; 20 IX 1622; 10 III 1623; 22 X 1625; 02 IX 1627; (РГАДА, ф. 89, 1622 № 1 л. 41, 46; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, т. 1, Москва 1954, с. 26–27; РИБ, т. 18, с. 217–224, 237–246, 273–274).

⁷⁶ *Ordynacja pułkow, ktore takie bydz y takie chodzić maia*, Жерела..., с. 248.

⁷⁷ Царицинський воевода Лев Волконський до царя Михайла Федоровича, Царицин, 27 III 1632, РИБ, т. 18, с. 340.

⁷⁸ W. Dembołęcki, *Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano*, oprac. R. Szytber, Toruń 2005, s. 234–235.

„Waszej Królewskiej Miłości, naszego msłościwego pana wierne poddani i naj-nizsze służy Wasilej Nagajew, starszy ze wszystkim towarzystwem”⁷⁹.

Без сумніву, текст документу взорує на запорозькі зразки, а отже був стилізований в середовищі українських козаків. Важливо, однак, що крізь словесне плетиво проступає реальна готовність донців найматися на королівську службу, не бачачи перешкод у тому, що вони отримали царський прапор.

Не був сильним голос донців і в морській війні, яку влітку 1621 р. розгорнули українські козаки. Спільних морських походів було того року максимум два. Весняний, який відбувся з Дону ще до появи там отамана Соколки, вписувати його до хотинських стратегій українських козаків не варто. На море у квітні (за три дні до Великодня) вирушило 1300 донців на чолі з Василем Малигінім та 400 запорожців під орудою Сулима (Івана Сулими), Шила та Яцька (можливо, Яцька Острянина). Курс взяли на м. Ризу. Однак штурм виявився невдалим. А під час повернення козаки спершу потрапили у сильний шторм, а згодом під удар турецької флотилії. У підсумку втрати сягали восьми човнів та 300-т чол. убитими⁸⁰.

Під питанням залишається участь донців у червневому поході запорожців. Відомі на сьогодні документальні джерела про це мовчать. Про донців згадує лише Кятіб Челебі. У своєму творі „Дар Великих мужів у воюванні морів” турецький автор зазначив, що в червні

„ляські козаки разом з донськими козаками в одне [й те саме] місце, [і тоді їх] шістдесят чайок зібралося на Місіврі. Після того, як вони спалили і сплюндрували порт Айголи вони повернули назад”⁸¹.

Але по дорозі назад здійнялася буря, під час якої потонуло чимало чайок, а решту в гирлі Дніпра очікували турки. Внаслідок кривавого бою противнику нібито вдалося захопити 21 чайку⁸².

Відтак у будь-якому випадку донці були на морі під час Хотинської війни куди пасивнішими порівняно з українськими козаками, які самостійно від травня до жовтня постійно тримали противника в напрузі⁸³. Важко уявити, що питання морських походів виявилось за кадром візиту отамана Соколки. Швидше всього, на заваді стала інертність Війська Донського.

Таким чином, висновок напрашується однозначний: військовий потенціал донського козацтва Варшава так і спромоглася використати на свою користь під час Хотинської війни. І навіть не доклала для цього потрібних зусиль, віддавши все на відкуп запорожцям, дій яких виявилось недостатньо. А отже, навіть за

⁷⁹ Wasilij Nahajew do Zygmunta III z taboru pod Kaharlykiem 4 czerwca 1622 r., Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 1051, k. 460–460v.

⁸⁰ Допитові свідчення С. Опухтінаб Москва 1621, с. 24.

⁸¹ В. Остапчук, О. Галенко, *Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у воюванні морів»* в: *Марра Мунді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, ред. Я. Федорук та ін., Львів 1996, с. 358.

⁸² Там само, с. 358.

⁸³ Див. П. Сас, *Хотинська війна 1621 року...*, с. 190–230.

найкритичнішого для Речі Посполитої за всю першу половину XVII ст. військово-політичного становища на півдні донський чинник перебував на маргінесах уваги Варшави. Аналогічні підходи будуть притаманні і в майбутньому. Гострий московсько-донський конфлікт початку 1630-х рр., який ледве не переріс у гарячу стадію, й тогочасні заяви донців про можливість переорієнтації на „литовського короля” залишилися поза увагою. Під час Смоленської війни не було зроблено жодних порухів, щоб, використавши цей конфлікт, принаймні загальмувати появу донців у московському війську.

До ідеї залучити донців як союзника у Варшаві повернулися, коли Владислав IV виношував плани антитурецької ліги. Ще на початку 1642 р. він заслав посланців до Азова, який перебував у козацьких руках, щоб

„донські козаки йшли до нього проти турецького султана на допомогу, а він, король, найме їх багато”⁸⁴.

У в 1646 р. в одному з трактатів щодо стратегії турецької війни йшлося про необхідність стимулювати одночасні морські походи донських та українських козаків⁸⁵, що перегукувалося з подібними планами Московії⁸⁶. А в 1641 р. король заслав до козацького тоді Азова свого посланця, намагаючись використати перебування у фортеці перського посла, щоб зв'язатися зі стратегічним противником Туреччини, очевидно для обговорення планів майбутньої війни з османами. Інформацію про посла у Варшаві, швидше всього, отримали від запорожців, які після того, як у 1637 р. спільно з донцями оволоділи Азовом, постійно й у великій кількості перебували у фортеці⁸⁷. Сорок українських козаків провели на Дон королівського посланця, уродженця Астрахані вірменина Мануйла, з Києва через Полтаву до Святогірського монастиря, звідки той Сіверським Дінцем разом зі своїм пахолком дістався Дону. Сам Мануйло, як він потім розповідав на розпитуваннях у Москві, перебрався до Польщі зі Стамбула й уже 12 років перебував на службі спершу у коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, а згодом у Владислава IV. Але цього разу Мануйлові не пощастило. Перського посла в Азові не застав, та ще й був викритий тутешніми запорожцями, після чого донські козаки відвезли його до Москви разом з королівськими листами до шаха⁸⁸.

⁸⁴ Допитові свідчення астраханця Ларіона Лопухіна, Москва 13 II 1642, РГАДА, ф. 127, 1642 № 1, л. 96.

⁸⁵ *Wojna turecka nowo jakoś teraz zamyślona anno domini 1646*, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 367, k. 319.

⁸⁶ Про розрахунки Московії в рамках використання морських походів донських і українських козаків див.: Б.М. Флоря, *Запорозьке козацтво і плани Турецької війни Владислава IV*, в: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, гол. ред. Я.Д. Ісаєвич, вип. 1, Київ 1992, с. 97–100.

⁸⁷ У тому ж таки 1641 р. в Азові перебувало щонайменше 1500 українських козаків, які взяли участь у знаменитому „азовському осадному сидінні” (докладніше див.: В. Брехуненко, *Стосунки українського козацтва...*, с. 228–229).

⁸⁸ Допитові свідчення донського отамана Онисима Микифорова та королівського посланця Мануйла, Москва, 12 VI 1641, РГАДА, ф. 210, Розрядний приказ, Білгородський стіл, стб. 152, л. 7–20.

В цілому ж річпосполитськими елітами не було використано тих перспектив, які відкривало і у військовій, і в політичній сфері налагодження тісних стосунків з Військом Донським. Не задіяним на повну силу залишався і посередницький потенціал українських козаків. Втративши відчуття перспективи на південному сході, Варшава позбавила себе додаткової військової сили, готової служити на умовах навіть тимчасового умовного підданства, що відкривало ширші можливості у протистоянні як з турками і татарами, так і з Москвою. Тож Річ Посполита сама розв'язала руки своїй конкурентці для поширення на Дону впливів та поступового розмивання суверенітету й самодостатності Війська Донського. Чим та й поспішила скористатися.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Biblioteka Narodowa:

rkps 6566

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku:

rkps 1539

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

rkps 367, 1051

Rossiysky gosudarstvenny arkhiv drevnikh aktov:

f. 89, 1617 nr 1; 1621 nr 3; 1622 nr 1; 1630 nr 5.

f. 127, 1642 nr 1.

f. 210, Belgorodskii stol, stb. 152, 396.

Źródła drukowane:

Dembołęcki W., *Przewagi eleartów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano*, oprac. R. Szyber, Toruń 2005.

Documents on Ukrainian History in Russian Archives, vol. 1, Documents on History of the Zaporozhian Cossacks, 1613-1620, eds. B. Floria, J. Isaievyh, F. Sysyn, A. Turilov, L. Voitovych, L. Zaborovsky, Lviv 1998.

Dokumenty Bohdana Chmelnytskoho, ed. I. P. Krypiakevych, I. Butych, vyd. 2, Kyiv 1998.

Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st. lystuvannia, universalu, uhody, prysialy, ed. V. Brekhunenko ta in., Kyiv 2016.

Kronika Marcina Bielskiego, wyd. K.J. Turowski, t. 3, Sanok 1856.

Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, wyd. K. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853.

Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620, Kraków 1868.

Malewska H., *Listy staropolskie z epoki Wazów*, Warszawa 1959.

Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621, wyd. Ż. Pauli, Kraków 1853.

Russkaia istoricheskaia biblioteka, t. 18, Sankt-Peterburg 1898.

Russkaia istoricheskaia biblioteka, t. 26, Sankt-Peterburg 1909.

Solovetskii letopisets vtoroi poloviny XVI veka, [in:] *Istoricheskii arhiv*, t. 7, Moskva 1951.

Starina i novizna. Istoricheskyy Sbornik, kn. 14, Moskva 1911.

Velychko Samiilo, *“Litopys”*, ed. H. Borisak, T. Tairova-Iakovleva, Kyiv 2020.

Volumina Constitutionum, t. 2: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008.

Vossoedonenie Ukrainy s Rossiiei. Dokumenty i materialy v trekh tomach, t. 1, Moskva 1954.

Zherela do istorii Ukrainy-Rusi, t. 8, vid. I. Kripyakevich, Lviv 1908.

Opracowania:

Brekhunenko V., *Chrystyjanski kozaky i chrystyjanski susidy: modeli poednannia (XVI – persha polovyna XVII st.)*, [w:] Poklykannia. Zbirnyk prac na poshanu profesora o. Iurija Mycyka, red. P. Sochan, A. Bojko, V. Brechunenko, O. Mavrin, I. Hyryč, D. Burim, Kyjiv 2009, s. 97–130.

Brekhunenko V., *Kozaky na Stepovomu Kordoni Evropy. Typologii kozatskykh spilnot XVI – pershoi polovyny XVII st.*, Kyiv 2011.

Brekhunenko V., *Stosunki ukrainskoho kozatstva z Donom u XVI – seredyni XVII st.*, Kyiv-Zaporizhzhia 1998.

Floria B. M., *Zaporozke kozatstvo i plany Turetskoi viiny Wladyslawa IV*, [w:] Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, hol. red. J. D. Isaievych, Kyiv 1992, s. 79–104.

Floria B.N., *Z istorii vzaemovidnosyn ukrainskoho kozatstva i rosiiskoho uriadu (80-90-ti rr. XVI st.)*, „Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal”, 1978, no 8, s. 124–129.

Karamzin N.M., *Istoriia gosudarstva Rossijskogo*, kn. 2, prim. k t. 8, Moskva 1990.

Kuts O. J., *Donskoe kazachestvo v period ot vziatiiia Azova do vystupleniia S. Razina (1637–1667)*, Sankt-Peterburg 2009.

Lepiavko S., *Kozatski viiny XVI st. v Ukraini*, Chernihiv 1996.

Majewski A.A., *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2006.

Mininkov N.A., *Donskoe kazachestvo v epohu pozdnego srednevekovia (do 1671 goda)*, Rostov-na-Donu 1998.

Ostapchuk V., Halenko O., *Kozatski chornomorski pokhody u morskii istorii Kiatiba Chelebi „Dar velykykh muzhiv u voiuivanni moriv“*, [w:] Mappa Mundi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Iaroslava Dashkevycha z nahody ioho 70-richchia, red, I. Fedoruk ta in., Lviv 1996, 341–426.

Playonov S. F., *Ocherki po istorii Smuty v Moskovskom gosudarstve XVI-XVII vv.*, Sankt-Petersburg 1910.

Polak W., *O Kreml i Smoleńszczynę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612*, Toruń 2014,

Pronshtein A. P., Mininkov N. A., *Krestianskie voiny v Rossii XVII-XVIII vv. i donskoe kazachestvo*, Rostov-na Donu 1983.

Ryblova M. A., *Donskoe bratstvo: kazachi soobshchestva na Donu v XVI – pervoi polovine XVII veka*, Volgograd 2006.

Sas P. M., *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia*, Kyiv 2018.

Sas P., *Khotynska viina 1621 roku*, Bila Tserkva 2012.

Skrynnikov R. G., *Rossiiia v nachale XVII veka. Smuta*, Moskva 1988.

Soloviev S. M., *Istoriia Rossii s drevneishykh vremen*, t. 9, Moskva 1990.

Stanislavskii A. L., *Russkoe kazachestvo v pervoi chetverti XVII veka*, Moskva 1990.

Suhorukov V. D., *Istoricheskoe opisanie zemli Voiska Donskogo*, t. 1, Novocherkassk 1877.

Tatishchev V. N., *Leksikon Rossiiskoi istoricheskii, geojgraficheskii, politicheskii i grazhdanskii*, ch. 2, Sankt-Petersburg 1783.

